

Res, med upniki, ki so se koj po pesnikovi smrti oglasili in zahtevali svoj denar, Ruarda ni bilo.

A kakor bi bilo prav, da se iz pesniških kramljanj izmotamo in kaj več povemo o Kranju, ki na večerni strani naše domovine predstavlja prva vrata v svet ponosne Jugoslavije, smo vendarle še vedno prevzeti od vrste lepote in znamenitosti, ki jih nikakor ne moremo spregledati, četudi bi želeli ostati na zemlji kot preprosti popotniki. A so stvari, ki jih kultivirana osebnost ne sme prezreti. Saj hodi po svetu z odprtim srcem in mislečimi očmi...

Zato smo spet v Kranju, v izhodišču tur, izletov in sprehodov, ki si jih zazdaj načrtamo le v snu: mimo Šmartnega, kjer ždita sredi nagrobnikov tudi dve plošči s Prešernovimi verzi (Franc Juliani in Jurij Kalan), nas vodi pot mimo gradu Šempetra, kjer so živeli iskreni pesnikovi prijatelji Vesti, vkreber, na goro svetega Jošta. Iz njegovih lin še danes zveni pesem zvoná, ki mu je Prešeren dal tako sloveč napis. Sestopili bomo, da se ne pregrešimo proti gornškemu izrazju, v Crngrob in obstali pred resnobnimi srednjeveškimi freskami, ki kažejo delo in življenje davnih let. Če pa se spustimo na severno plat, se kar iznenada znajdemo v besniških hostah, kjer je še pred stoletjem strašil »rokovnjač Dimež, strah kranjske dežele«.

Ko pa se napotimo iz Kranja ob Savi navzdol, že po nekaj sto metrih ostrmimo na lepoto vodne tesni, ki se ji pravi Záríca. Tu se Sava zoži in divjá skozi pravcati kanjon z navpičnimi stenami na obeh straneh. In še to, bolj potihoma, povem, da je v stenah desnega brega vse polno planik, ki cvetó bolj zgodaj kot v visokih gorah. K sreči pa so najlepše planike v Záríci nedosegljive in tako jih nihče ne more trgati.

Ko pa se savska tésen spet razširi, izplezamo in že smo na Sorškem polju, v Podreči pri Mavčičah. Tu se je rodil Simon Jenko, prvi lirik za Prešernom. Prav letos se bomo spomnili 100-letnice Jenkove smrti.

Prav tako bogata z doživetji utegne biti pot na sever. Iz Kranja bomo seveda najprej spešili v Storžičevo kraljestvo. Ustavili se bomo, pa čeprav le za pozdrav, v Srednji Beli. Tu se je rodil Matija Valjavec-Kračmanov, prvi naš pripovedni pesnik.

In še nekaj streljajev – pa smo pred gradom Turnom nad Preddvorom, kjer je bila doma prva slovenska pisateljica Josipina Urbančičeva-Turnograjska. Le obelisk v grajskem parku še

spominja na slovečo lepoto, o kateri je v ilirščini pisal Radoslav Razlag:

»Struka je visokega, kako mlada jela, vitkotenkega kako gorska vila, duhapolnoga obraza, žarnih modrih očiju, belosvjetle kose, duše nježnočutljive, uzoropolne – duh i srce, um i razum jednakih, nenavadnih silnih moči.«

Če pa se ozremo iz Kranja na jutranjo stran in se tjakaj napotimo, nas bodo najprej sprejele šenčurske gmajne. Tu je domoval silni Štempihar, ki se ni nikogar bal, najmanj pa oblastnikov.

In še tja pod Krvavec stopimo, kjer je bil doma Davorin Jenko, v Dvorje pri Cerkljah. Misel nam zbeži zdaj spet še k Simonu, onstran Save: kako sta oba Jenka ustvarila pesem, ki je toliko desetletij vodila Slovence v narodnostne boje »Naprej zastave slave« – spesnil Simon, uglasbil pa Davorin...

A skoraj smo zašli – saj si nismo hoteli lastiti vloge vodnika na poteh okrog Kranja – hoteli smo opisati le venec lepote okrog mesta, ki ga imamo tako radi.

Še Prešerna smo vpletli v naša kramljanja! Resda ni bil kaj prida gorohodec, bil pa je pešec: peš iz Vrbe na Dunaj in nazaj, peš iz Ljubljane na Polzelo k stricu, pa peš na mnogih poteh. Bil je tedaj čas, ko ni bilo ne železnice, ne avtomobilov, ne žičnic. Bile pa so še čiste gore...

ZGODOVINSKO-URBANISTIČNA PODOBA STAREGA KRANJA

Cene Avguštin

emljepisni položaj Kranja ob sotočju Save in Kokre in ob stikališčih starih prometnih poti, je že zgodaj ustvaril primerne pogoje za naselitev.

Nepretrgano nastajanje naselbin na skalnatem kranjskem pomolu, ki sta ga izoblikovali obe reki, sega v prazgodovinsko in rimsko dobo. Medtem ko je naselje v starejši železni dobi, kot nam to dokazuje bogato ilirsko grobišče, doseglo enega od viškov svoje razvojne poti,

Kranj l. 1649 (M. Merian, *Topographia provinciarum Austriacarum...*, Frankfurt A. M. 1649)

njegov pomen v kasnejših stoletjih in v rimskem času zaradi preusmeritve važnejših prometnih poti z območja Gorenjske precej oslabi. Medtem ko so nam Iliri poleg grobišča na severozahodnem obrobju mesta zapustili tudi nekatere sledi svoje naselitve v neposredni bližini današnje župne cerkve, t. j. v središčnem, najširšem delu pomola, nam je naselbinska podoba ilirsko-keltske oz. kasnejše rimske naselbine, ki je nosila ime Carnium, mnogo manj jasna. Vendar lahko domnevamo, da se naselbinsko jedro tudi v tem času ni premaknilo s središčnega dela pomola, saj celo njegov za obrambo najbolj pripravi jugovzhodni del, današnji Pungert, ne kaže sledov naseljenosti. Isto velja za podobo Kranja v obdobju preseljevanja narodov, ko v njem bivajo vzhodni Goti, Langobardi in drugi in ki je sicer zastopano z obsežnim grobiščem na jugozahodnem vznožju Pungerta. Čeprav je tudi staroslovanski Kranj večidel prekrit s kasnejšim srednjeveškim naseljem, nam vendar to pot rezultati arheoloških izkopavanj dovolj jasno dokazujejo, da se je slovansko naselbinsko jedro razvrščalo okrog pred leti odkritega grobišča na področju da-

našnjega glavnega trga s središčem ob sedanjih poznogotski cerkvi in ob prometni poti, ki je tekla po sredi pomola.

V okviru frankovske obrambne organizacije proti Madžarom je poleg ostalih krajin ali mejnih grofij, ki so na vzhodu oz. jugovzhodu obrobile Karantanijo, nastala v 2. pol. 10. stoletja tudi kranjska krajina s središčem v Kranju. Ta se v virih prvič omenja sredi 11. stoletja z imenom Creina. Tako kot nekdanje se je tudi v tem času jedro naselbine razporedilo na prostoru okrog današnje cerkvene stavbe. Čeprav nam cerkvena organizacija v zgornjem Posavju v svoji zgodnejši dobi po svojih spomenikih ni podrobneje poznana, skoraj ne dvomimo, da je že kmalu po pokristjanjenju stala na mestu današnje farne cerkve njena starejša prednica. Njen obstoj nam potrjuje nepretrgana povezava staroslovanskega in kasnejšega srednjeveškega pokopališča, ki zaradi svoje obsežnosti obenem nakazuje tudi velikost naselbine. To potrjuje tudi vloga in pomen cerkve pri kasnejši organizaciji cerkvene uprave na tem področju, ko postane Kranj sedež prafare in s tem pomembno cerkveno središče.

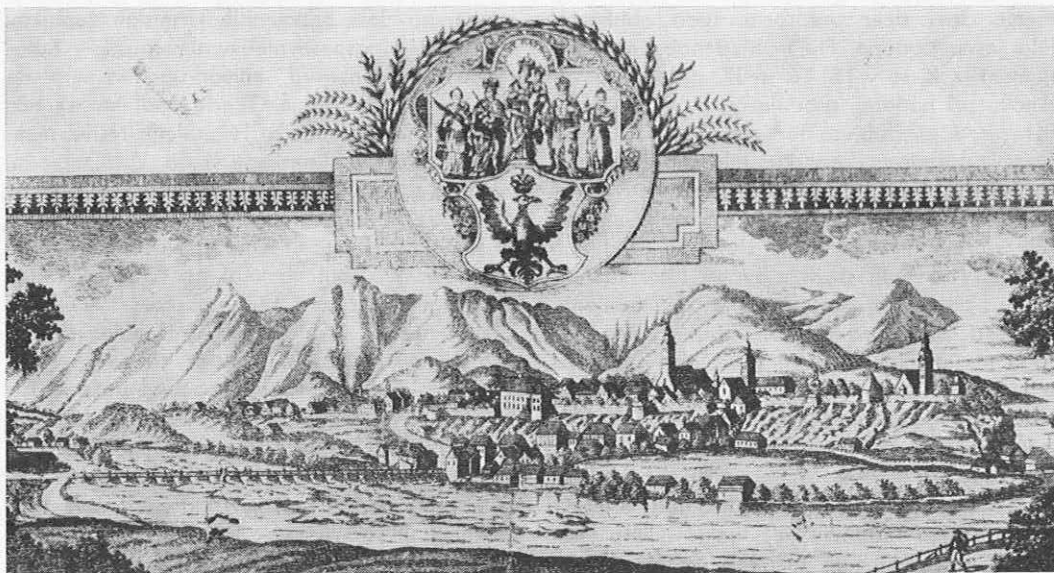
– Pokopališče, cerkev in njej pripadajoča poslopja so verjetno že zgodaj obdali z zidom, kar je rodilo sožitje, ki ga E. Klebel uvršča med tiste pogojnike, ki so kasneje igrali pomembno vlogo pri razvoju mestnih naselij v vsem vzhodnoalpskem prostoru.

Medtem ko se meje prvotnega cerkvenega naselja vsaj na jugovzhodu nekako ujemajo z mejami v 18. stoletju opuščenega farnega pokopališča, je lega gradu kranjskega mejnega grofa – krajiščnika, čigar sedež je bil Kranj in na katerega obstoj nas opozarja tudi pristavek »burg« k prvotnemu imenu »Creina«, mnogo bolj sporna. Mikavna bi bila misel iskati njegovo lego na mestu pred leti porušene stavbe št. 33 v Tavčarjevi ulici z značilnim imenom Podrtina. Zaradi bližine cerkvenega okoliša bi mogel biti tako grad, podobno kot marsikje drugod v takratni frankovski državi, vključen v njegov arhitekturni sestav. Od te trditve nas po drugi strani odvrta misel, da grad na tej odmaknjeni strani pomola, ki strmo pada proti globeli Kokre, ne bi imel kaj varovati. Tako bi bilo mnogo bolj opravičljivo iskati njegov položaj na izstopajočem robu savske terase, nad današnjim mostom preko reke, na prostoru, kjer je v 13. stoletju zrastel tudi ortenburški grad oz. kasneje današnji grad Kieselstein in kjer je morda nekdanja stala tudi utrdba briksenških škofov, ki se omenja sredi 11. stoletja. Prostor suvereno obvladuje prehod preko Save

s komunikacijo, ki je najbrže že od najstarejših časov prečila pomol in se prek današnjega Savskega brega usmerjala k reki.

Ob naselbinskem jedru, ki ga je predstavljal cerkveni okoliš, se je razgrnilo ostalo naselje, katerega obsega in oblike do danes žal ni bilo mogoče natančneje ugotoviti. Ker je bil Kranj od 11. stoletja dalje kot upravno središče pokrajine s sedežem mejnega grofa najpomembnejši kraj v deželi in kot sedež prafare tudi važno cerkveno središče, lahko upravičeno domnevamo, da je v tem času obstajala na pomolu večja naselbina, sestavljena iz pripadnikov plemstva, klerikov, vojakov in poljedelcev. V okviru tega naselja se je zaradi ugodne prometne lege po vsej verjetnosti kmalu razvilo tudi tržišče oz. sejmsko središče, podobno kot v mnogih drugih podobnih naselbinskih aglomeracijah tiste dobe. Vendar moramo poudariti, da se to prvotno srednjeveško tržno naselje tako po svojem družbeno-pravnem kot naselbinsko-oblikovnem značaju še ne more primerjati s kasnejšo meščansko naselbino, ki se je v Kranju razvila v 1. tretjini 13. stoletja. Gospodarski razvoj, ki se je konec 11. stoletja začel uveljavljati v zahodni Evropi in je v 12. stoletju zajel tudi Vzhodne Alpe in z njim tudi slovensko ozemlje, je privedlo do nastanka mest in meščanstva. Kot samostojna veja gospodarstva se je izoblikovala poklicna obrt s središči v meščanskih naseljih. Te sklenjene

Kranj na cehovski diplomii konec 18. st.

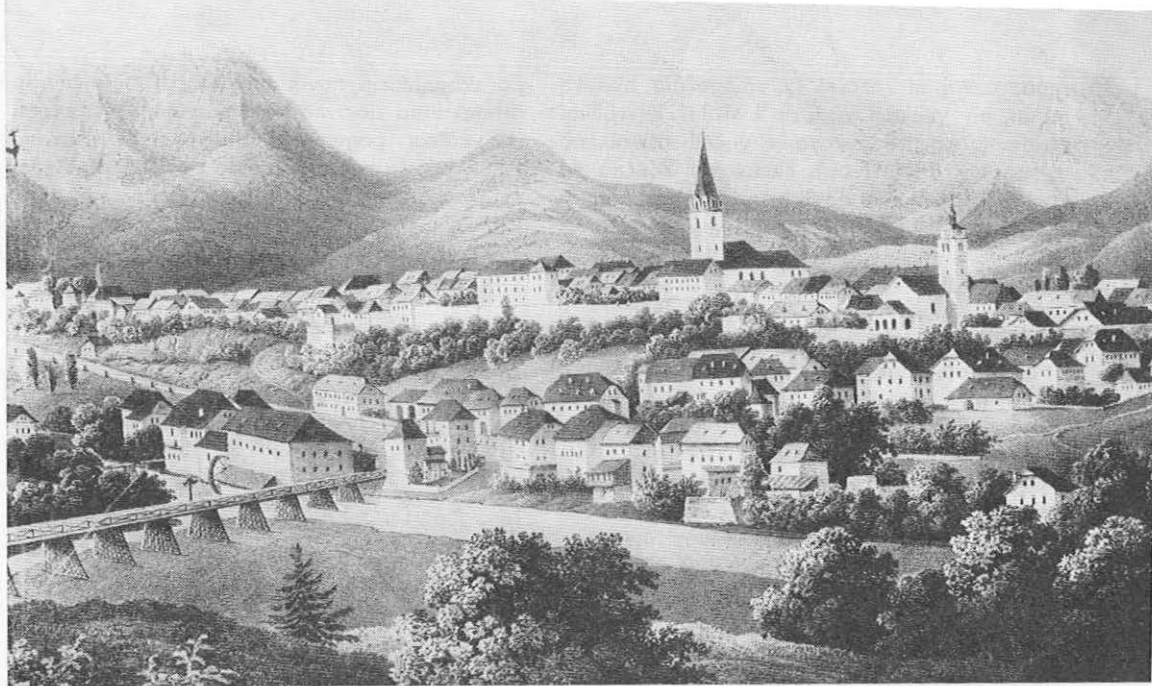
naselbine obrtnikov in trgovcev so navadno ustanovljali veliki zemljiški gospodje. Ker mesta niso bila le središča menjave dobrin v določeni agrarni okolici, temveč navadno tudi pomembna prometna vozlišča in zaradi obzidja, ki jih je obdajalo, tudi odlične obrambne postojanke, jim je ustanovitelj podeljeval posebne pravice. V 12. in še posebej v 13. stoletju nam tudi naši zgodovinski viri vedno znova omenjajo nove trge in mesta in z njimi njihove prebivalce. Tako se je tudi v slovenskih pokrajinah pojavilo meščanstvo kot nov družbeni razred in nosilec naprednejšega menjalnega oz. denarnega gospodarstva namesto fevdalnega, zaprtega načina gospodarjenja.

Kranj se prvič omenja kot mesto l. 1256, o kranjskih meščanih pa nam govore viri že l. 1221. Ustanovitelji mesta so bili po vsej verjetnosti grofje Andeški, ki so že sredi 12. stoletja postali namestniki mejnega grofa na Kranjskem in jim je poleg lastne posesti s središčem v Kamniku pripadal tudi službeni krajiščnikov fevd okrog Kranja. Od Andeških je mesto prejelo tudi svoj grb, enoglavega orla. Z razdelitvijo zemljišč po razpoložljivem mestnem prostoru med nove naseljence, obrtnike in trgovce iz gospodarsko bolj razvitih nemških, italijanskih in verjetno tudi koroških mest je začela rasti mestna naselbina.

Tlorisna zasnova mesta s pravokotno oblikovanim glavnim trgom, vpadno cesto, z dvema vzporednima komunikacijama, ki v rahlo upognjeni črti spremljata središčno prometno žilo in s posameznimi, pravokotno na smer magistrale potekajočimi prečnimi prehodi, je v svoji začetni fazi sicer preprosta, toda oblikovno zelo jasno podana. Ne manjka nobeden tistih elementov, ki so v 15., 16. in 17. stoletju postali osnova pri nadaljni urbanistični rasti mestnega naselja. V tej dobi se je Kranj razvil v občudovanja vredno urbano telo s prostorsko učinkovito mrežo ulic in trgov ter z vrsto izstopajočih plastičnih elementov, ki so jih sestavljale obrambne naprave s stolpi in predvsem skupina cerkvenih stavb z zvoniki, kot so npr. župna, pungerška, roženvenska ali nekdanja špitalska ter kapucinska cerkev. Mogočna podoba mesta, ki nam jo je v svojem bakrorezu iz l. 1649 ohranil topograf Merian, nam prej vzbuja videz cerkvene prestolnice kot pa trgovskega in upravnega središča pokrajine. Čeprav ta pojav med srednjeveškimi mesti ni osamljen, saj cerkev navadno prevladuje nad ostalimi arhitekturnimi sestavinami, nam očitno ne skladje med videzom in resnično stvarnostjo

pomaga dojeti nekatere osnovne značilnosti starega Kranja in njegovih prebivalcev.

Ponos, samozavest, vztrajnost, čut za skupnost in svobodo, ki so ga prinesli s seboj prvi naseljenci iz dežel z močno meščansko zavestjo, je ostal osnovna značilnost tudi v kasnejših stoletjih, ko je dotok domačega slovenskega življa izpopolnil in nadomestil staro prebivalstvo. Čut za svobodo se je najprej manifestiral v obrambi mestnih svoboščin, ki mu jih je poizkušalo kratiti plemstvo v vojnah za celjsko dediščino, v dobi turških vpadov in končno v boju za versko svobodo, ki ga je mesto moralo bojevati v času protestantizma. Občudovanja vredno vztrajnost je mesto pokazalo ob velikih požarih l. 1668, 1749 in 1811, ko so pogoreli večji deli naselbine in je bilo treba iz pogorišč na novo pozidati mesto. Ponosni na svoje deželno-knežje svoboščine so npr. prebivalci Kranja kot en mož l. 1635 nastopili proti predlogu, naj bi zaradi turške nevarnosti njihovo mesto prezidali v trdnjavo. Tudi na ekonomskem področju se je kazala njihova neuklonljivost v stoletnem boju za prometna oz. trgovska pota in ostale privilegije. Iz globoke zavesti za skupno reševanje komunalnih vprašanj se je oblikovala tudi podoba naselja. Pri njegovi rasti je sodelovalo vse mesto. Iz duha skupnosti so zrasle dominante mestnih zvonikov in se oblikovali prostorski in plastični elementi mestnega telesa. Ta ponos na lastno mesto in vsa dejavnost, ki je rasla iz njega, pa je bil včasih varljiv in ni vedno vzklik iz dejanskih pogojev: Kranj, mesto cerkva in zvonikov in na videz prava cerkvena prestolnica je bil v resnici po dobi znamenitih kranjskih župnikov 15. stol. in pospeševaljev umetnosti – Kolomana de Manswerd, humanista Prospera de Camogli in dr. Matije Operta, vsaj kar se tiče župne cerkve, v začetku 16. stoletja le del menzalne posesti ljubljanskega škofa. V 18. stoletju, ko je po eni strani mesto preživljalo morda največjo gospodarsko krizo v svoji zgodovini in so ljudje zapuščali hiše ter se selili drugam, je na drugi strani nastajal na Pungertu daleč naokrog vidni zvonik, ki je nadomestil nekdanje odprte line za zvonove, in se obenem gradila ena največjih župniških palač na Slovenskem. Tudi v tej luči se je mesto večkrat pokazalo – bahavo navzven, a znotraj pogosto trhlo in majavo. Morda je bila temu kriva gospodarska in družbena diferenciacija, ko se je od 17. stoletja dalje vedno bolj večal prepad med premožnimi in siromašnimi prebivalci mesta in se je bolj in bolj ožil krog meščanov, ki so se

Wagnerjeva litografija Kranja iz srede 19. stoletja

udeleževali uprave mestnega organizma. Medtem ko je bilo drugod v srednji Evropi že čutiti učinke tehniške revolucije, je Kranj v 18. in 19. stoletju le počasi sledil gospodarskemu razvoju. Razmeroma primerno se je oblikoval tudi okvir in obseg urbanističnih in arhitekturnih nalog. Ekonomski položaj se je vidneje spremenil šele po prvi svetovni vojni z delno industrializacijo mesta. Po revolucionarnih povojnih spremembah v družbeni in gospodarski strukturi se je spremenila tudi mentaliteta nekdanjega malo-meščanskega Kranja. Novi pogoji so narekovali tudi novo obliko, način in obseg urbanističnega snovanja, ob katerem pa vendar dobiva stari Kranj polnovredno mesto kot spomenik ustvarjalnega duha preteklih stoletij. In če ob tem na kratko navežemo vprašanje deleža posameznih dob in njihovega odziva na sodobno umetnostne tokove pri oblikovanju urbanistično-arhitekturne podobe mesta, lahko ugotovimo naslednje: Oprajoč se na dane naravne pogoje in obstoj posameznih starejših naselbinskih elementov je gotika ustvarila osnovni urbanistični koncept mesta in tlorisno zasnovo meščanske hiše, ki se bistveno ni spremenila vse do 18. stoletja. Oblikovalni program, ki je v začetku izgrajeval prometno mrežo in tržni prostor kot središče osnovne ekonomske dejavnosti naselja – trgovanja in obrti, je bil spričo sorodnih pogojev podoben oblikovalnemu programu

ostalih srednjeevropskih mest. Cerkvena stavba se je s svojo lego ob samem tržnem jedru, obliko in razsežnostjo, ki jo je gotika privedla do monumentalnih mer, aktivno vključila v oblikovanje trga in celotnega naselja. Renesansa je v 16. in 17. stoletju dopolnila tlorisno zasnovo mesta ter z zgraditvijo oz. izpopolnitvijo obrambnega sistema in s smotno razporeditvijo arhitekturnih dominant po mestnem prostoru bistveno prispevala k izoblikovanju njegove kristalinične podobe. Način obzidave in z njo povezan plastični vtis naselbinske gmote se zopet tesno povezujeta z obliko zunanje lupine ostalih slovenskih in evropskih mest. V tem času je tudi meščanska hiša prešla golo funkcionalnost srednjega veka in se razvila v umetnostno polnovreden arhitekturni organizem. Najvidnejši spomenik tega obdobja je poleg številnih še ohranjenih meščanskih hiš plemiški dvorec iz l. 1638 na glavnem trgu, ki s svojo italijansko občuteno fasado in severnjaško zasnovano notranjščino lepo predstavlja tudi ostala arhitekturna stremljenja te dobe. Barok je v svojem hotenju po poenotenju in združevanju fasadnih ploskev bistveno pripomogel k prostorninski učinkovitosti ulic in trgov, sicer pa spričo težkega ekonomskega položaja, v katerem se je znašlo mesto po prehodu iz srednjeveškega gospodarstva v merkantilno, ni imel vidnejše vloge. Obdobje klasicizma, kate-

rega razvoj in razcvet je omogočala obnova mesta po velikem požaru l. 1811, je vplival predvsem na preoblikovanje uličnih ostenij, na obogatitev arhitekturnih členov ter končno na korenito izmenjavo stavbnega gradiva. Urbanistični razvoj se je v tem času še vedno omejeval na teritorij mestnega pomola in iz ekonomskih razlogov iskal bližino tržnega prostora. Poleg Layerjeve hiše in tako imenovane Podrtine v Tavčarjevi ulici je hiša Mihaela Pagliaruzzija na glavnem trgu (Kazina) edini pomembnejši arhitekturni spomenik klasicistične dobe v Kranju.

V 2. polovici 19. stoletja se je urbanistična dejavnost ob ugodnejših ekonomskih pogojih razširila s pomola tudi na prag kranjske ravnine. V okviru sodobnega arhitekturnega mestnega razvoja je historizem s svojim bahavim kopičenjem dekorativnih elementov po fasadnih ploskvah našel močno oporo pri takratnem meščanskem naročniku in na prelomu stoletja prevpil porajajoče se začetke moderne secesijske smeri, ki je zato Kranj skoraj ne pozna. Vštric z rastjo prebivalstva, razvijajočo se industrializacijo in večjimi zahtevami po stanovanjski kulturi so rasle v našem stoletju potrebe

po urbanizaciji novih površin. Urbanistična in arhitekturna dejavnost sta s svojimi modernimi in večkrat pogumnimi oblikovnimi rešitvami kmalu zajela celotno mestno okolico, predvsem njegovo vzhodno in severozahodno obrobje, kjer je po osvoboditvi začel rasti novi Kranj.

SPOMINI NA MLADE DNI IN STORŽIČ

Ing. Pavle Šegula

»Ata, ali smem na Storžič?«

Tako se je ponavadi pričelo. Težko je bilo izdavi to prošnjo, saj je bila že kar po pravilu brez upa zmage in me je oče potolažil z različnimi nauki, češ da je tudi doma še moč kaj narediti, pomagati mami ali pa morda pogle-

Kranj, Mestna hiša, Dolinarjeva galerija

Foto Gorenjski muzej, Kranj (A. Ignaščenko)

